

STRUČNÁ HISTORIE STÁTŮ

SASKO

Miloš Řezník

S T R U Č N Á H I S T O R I E S T Á T Ů

Sasko

MILOŠ ŘEZNÍK

NAKLADATELSTVÍ LIBRI, PRAHA 2005

Publikace vznikla s laskavou finanční podporou
Česko-německého fondu budoucnosti.

© PhDr. Miloš Řezník, PhD., 2005

Odborní recenzenti: Prof. PhDr. Lenka Bobková, CSc.;

Prof. em. Dr. sc. phil. Reiner Groß

© Libri, 2005

ISBN 80-7277-275-9

Obsah

Předmluva	8
Úvod: K pojmu Sasko	11
Pravěké dějiny, Germáni, Slované	14
Míšeňsko a jeho politický vývoj v letech 932–1046	18
Christianizace a sociální vývoj v 10.–11. století	21
Wettinské Míšeňsko a jeho konkurenti	24
Úsilí Wettinů o dynastickou vládu	27
Sociální a hospodářský vývoj ve 12.–14. století	30
Středověká kolonizace	30
Města	32
Šlechta	34
Těžba surovin	35
Stát, církev a kultura v saském středověku	37
Wettinská teritoria a jejich správa	37
Církev	38
Umění, kultura a vzdělanost	40
Na cestě k říšskému kurfiřtství. Lipské dělení (1485)	43
Vztahy s Lucemburky a územní vývoj	43
Husitské války a zisk kurfiřtství	44
Politický vývoj druhé poloviny 15. století	45
Sasko kolébkou reformace	49
Reformace v Míšeňsku	53
Ve víru říšské politiky a šmalkaldské války	57
Spojenectví s císařem	57
V opozici proti císaři	59
Sasko na cestě k zeměpanské vládě	62
Stavovství a centralizace	62
Právo a kodifikace	64
Ekonomický a sociální vývoj na prahu novověku	67
Těžba a finance	67
Města a obchod	69
Populační růst a ekonomický vývoj venkova	71
Šlechta	72
Období vnitroříšských rozporů mezi šmalkaldskou a třicetiletou válkou (1547–1618)	74

Třicetiletá válka	77
Kulturní vývoj mezi reformací a třicetiletou válkou	81
Vzdělanost	82
Umění a kultura	83
Období stavovského vlivu a habsburské orientace (1650–94)	86
August Silný, polská koruna a severní válka	89
Personální unie s Polskem a Litvou	89
Kurfiřt a stavy	91
Války se Švédskem	93
Ústup z mocenských pozic (1733–91)	96
Konflikt v Polsku a slezské války	96
Absolutistické tendence a sedmiletá válka	97
„Rétablissement“	99
Hlavní rysy ekonomického vývoje v období 1650–1800	101
Překonávání důsledků třicetileté války	101
Zemědělství, domácí výroba, manufaktury	102
Sociální vývoj	105
Osvícenství: Sasko centrem německé kultury	106
Pietismus a osvícenství	106
Výtvarná umění a hudba	108
Napoleonské války a Saské království	110
Období francouzských válek	110
Vídeňský kongres a územní ztráty	114
Saské revoluce	117
Restaurece, revoluce 1830 a reformy	117
Jaro národů a květnové povstání	120
Beustova éra a sjednocení Německa	123
V Německém císařství (1871–1918)	127
Industrializace, modernizace a nové sociální jevy	131
Průmyslová revoluce	131
Zemědělství	135
Změny v sociální struktuře	136
Kulturní vývoj „dlouhého“ 19. století	140
Hlavní vývojové rysy	140
Drážďany a Lipsko	141
Kultura a vzdělanost pod vlivem moderních sociálních jevů	143

Konec Saského království a výmarská republika (1914–33)	147
První světová válka a tzv. listopadová revoluce	147
Sociální a politické rozpory	148
První léta nacismu	151
Hospodářský vývoj mezi světovými válkami	153
Druhá světová válka	155
V sovětské okupační zóně (1945–49)	158
Tři okresy v NDR	161
Obnova země a základní rysy jejího vývoje v SRN (1989–2004)	164
Kulturní vývoj ve 20. století	169
Výhled	173
Česko-saské vztahy	174
Encyklopedické heslo	185
Míšeňská markrabata a saští vévodové, kurfiřti a králové	192
Výběrová konkordance místních jmen	194
Základní literatura	195
Důležité informace pro turisty	197
Seznam použitých zkratk	198

Předmluva

Sasko je zemí, která má s Čechami nejen dlouhou hranici, ale také bohatou historii vzájemných vztahů i vlivů. Přesto je české vnímání Saska od 19. století výrazně zatlačeno do pozadí: stalo se tak v důsledku převahy národních forem kolektivního vědomí v českém i německém prostředí, začleněním Saska do německého národního státu po roce 1871 a v neposlední řadě také likvidací zemských celků v období Německé demokratické republiky, kdy Sasko jako politická jednotka na téměř 40 let zaniklo. Jeho obnova v rámci Spolkové republiky Německo jako jedné z tzv. nových spolkových zemí však na tomto omezeném vnímání saského prostředí v Čechách změnila jen málo. Saské prostředí je u nás stále chápáno především v národních a státních kategoriích, a tedy jako prostředí německé.

Přesto nelze bez zohlednění regionálních a zemských specifik pochopit většinu klíčových problémů německých dějin i současnosti. Plyne to nejen z jejich historicky významné role v oblasti politických dějin, ale i ze svébytného historického vývoje kulturního, hospodářského, sociálního a právního. V neposlední řadě nelze pominout ani významnou roli regionálních a zemských tradic a identit, které hrály rozhodující roli v minulosti a které si velmi podstatný význam udržují i v současnosti, a to dokonce často s velmi závažnými a aktuálními souvislostmi. Pro Sasko tato konstatování platí obzvláště.

Podobně jako by tomu bylo v případě jiných německých zemí, představuje při pojímání saských dějin závažný problém především teritorium. Míšeňsko a Sasko procházelo od středověku velmi složitým územním a státoprávním vývojem, integrační tendence byly střídány územním rozdělením do různých celků a doprovázeny neobyčejně složitým stanovováním zemských, státních i vnitřních administrativních hranic. Každé řešení tohoto problému musí obsahovat velkou dávku pragmatismu a zjednodušení.

Hlavním východiskem v našem případě bylo teritorium klíčového státního celku na saském území, tedy středověkého Míšeňska, novověkého albertinského Saska a Saského králov-

ství 19. století na jedné straně, na straně druhé pak území současného Svobodného státu Sasko. Přitom jsme učinili dvě dílčí výjimky. Zaprvé je do výkladu zahrnuta reformace v době Lutherova působení, jejímž východiskem byla hlavně území ernestinského Saska mimo teritorium současné země (Erfurt, Wittenberk, Wartburg). Stalo se tak vzhledem k významu luteránské reformace pro zemi a k jejímu ztotožňování se saskou zemskou historickou a konfesionální tradicí. Navíc Wittenberk, ohnisko Lutherovy reformace, se v přímém důsledku tehdejšího náboženského a politického vývoje stal součástí albertinského Saska se sídlem v Drážďanech. Zadruhé však bylo nutné všimnout si v menší míře teritoriálního a státoprávního vývoje, neboť toto téma by svou složitostí vystačilo na samostatnou, velmi obsáhlou právně historickou a historicko-geografickou práci. Jen rámcově se text věnuje také některým dílčím územím a oblastem. Především to platí o obou Lužicích, které vzhledem ke staletým vazbám k českým dějinám a možným interpretacím v kategoriích lužickosrbských národních dějin zaslouží samostatnou pozornost, o to víc, že Dolní Lužice je dnes součástí spolkové země Braniborsko. Lužice jsou proto zmiňovány spíše jen kontextuálně. Zmínky o lužickém vývoji a jeho specifikách především pro starší dějiny uvádíme pouze kvůli ilustraci základních odlišností (specifikům, časovým posunům apod.) od míšeňského, respektive saského vývoje. Děje se tak s ohledem na novověkou a současnou sounáležitost Horní Lužice se Saskem. Až po novověké a moderní dějiny, tj. od připojení Lužic k Sasku za třicetileté války, jí je (jako jednomu z mnoha saských regionů a zemí) věnována pozornost alespoň rámcová.

Jelikož tedy hlavním předmětem zájmu je historie současného Svobodného státu Sasko a jeho přímých předchůdců (středověké Míšeňsko a raně novověké kurfiřtství atd.), nepřiblížujeme zde dějiny jiných celků, které se Saskem v minulosti sdílely jméno – pro novověk a 19. století až do první světové války se to týká durynských států, po roce 1815 pruské provincie Sasko (vesměs severně a severozápadně od dnešního Saska), především však raně středověkých saských kmenů a středověkých útvarů na středním a dolním Labi na území dnešního Saska-Anhaltska a Dolního Saska. Společenství ná-

zvu „Sasko“ mezi těmito útvary je do značné míry dílem shody historických okolností. Jeho posun z původních oblastí na severozápadě dnešního Německa se uskutečnil až na prahu novověku. Jeho předpokladům, genezi a příčinám je stručně věnována úvodní kapitola, i když se k jeho okolnostem bude třeba vrátit i v průběhu dalšího výkladu. Teritoriální zaměření saských dějin tak, jak je tomu v tomto přehledu (tj. na území novodobého, respektive dnešního Saska), plně odpovídá také zvyklostem v soudobém německém dějepisectví.

Práce se snaží o vyrovnanou pozornost věnovanou politickým, sociálním, hospodářským a kulturním dějinám. V saském případě je to nutné tím spíše, že země sehrála velmi specifickou a významnou úlohu zejména v ekonomickém vývoji Německa a střední Evropy. Přesto nebylo možné z prostorových důvodů podrobněji vysvětlit některé procesy v sociálních a hospodářských či kulturních dějinách a bylo nutné je pouze zmínit, konstatovat a poukázat na jejich význam. K obecné charakteristice těchto procesů je třeba odkázat na příslušnou odbornou a populární literaturu, a to také proto, že se často ve své podstatě jednalo o procesy vlastní nejen saskému prostředí, ale i prostředím jiným, mimo jiné českému (pojmy kolonizace, městská práva, stavovství, absolutismus, konfesionalizace atd.).

Geografické názvy a osobní jména jsou použity ve formách v českém jazyce zdomácnělých a běžných. Určitý problém představovaly místní názvy, u nichž se staré české ekvivalenty v současnosti už nevyskytují. České varianty byly proto použity jen v případě, že jsou živé dodnes (Lipsko, Drážďany, Žitava aj.). Orientaci má usnadnit stručná výběrová konkordance českých, německých a zčásti i lužickosrbských a polských názvů v příloze.

23. prosince 2004

Úvod: K pojmu Sasko

Jak už bylo zmíněno, tématem přehledu jsou dějiny současné spolkové země Sasko, nikoliv dějiny země a prostředí, které tento nebo podobný název sdílejí či sdílely. Název Sasko pro zemský a dynastický útvar s centrem v Drážďanech, navazující na středověké míšeňské markrabství, se prosadil na přelomu středověku a novověku a byl dílem shody okolností dynastického a politického vývoje středoněmecké oblasti v této době. V českém prostředí je tato okolnost často opomíjena, což někdy vede k tomu, že středověké dějiny saských kmenů a saského vévodství na německém severozápadě bývají v obecném povědomí mylně ztotožňovány se současným Saskem. Pro raně středověké dějiny se to týká například takových jevů, jako jsou saské výboje Karla Velikého a s nimi spojená christianizace Sasů, vláda králů a císařů ze saské vévodské (ottonské) dynastie v 10. století (Jindřich I. Ptáčník a jeho následovníci), nebo i témat spojených s českými dějinami (sv. Vít).

Sídelní oblastí germánských Sasů, kteří se po zhroucení římských vlivů spolu s Angly a Juty v 5. století podíleli na novém osídlení Británie, byl severozápad dnešního Německa. Saské kmeny zpočátku ovládaly zřejmě severomořské pobřeží, odkud se jejich území rozšiřovala k jihovýchodu a postupně obsáhla zhruba prostor dnešní spolkové země Dolní Sasko. Po dlouhých bojích s Franskou říší připojil její císař Karel Veliký zdejší kmenové vévodství v poslední čtvrtině 8. století ke svému státu a christianizoval jej. Ačkoliv k rozšíření křesťanství došlo násilnou cestou, začali sami Sasové poměrně brzy christianizovat své východní sousedy. Po rozpadu Franské říše se tato saská území stala součástí Východofranské říše, už od roku 880 však v čele oblasti stáli místní vévodové. Již druhý z nich, Jindřich zvaný Ptáčník (912–936), byl v roce 919 zvolen německým králem, a položil tak základy středověké římsko-německé říše, která navazovala na Východofranskou říši a trvala až do začátku 19. století. V této roli krále začal také ovládat (jak o tom ještě bude zmínka) slovanský prostor v pozdějším Míšeňsku a Lužicích. Jindřichův nástupce Otto I.

(936–960) předal faktickou vládu v saském vévodství Heřmanovi, jednomu ze zdejších hrabat, jehož rod se zde udržel až do svého vymření počátkem 12. století. Tehdy toto území jako říšské léno obdržel Lothar ze Supplinburgu, který se o 19 let později stal sám králem (Lothar III.), známým svým válečným konfliktem s českým knížetem Soběslavem (1126). Ve druhé polovině 12. století se však po ztrátě řady území vévodské teritorium značně omezilo, a to převážně na své dosavadní východní části, které jako léno získali příslušníci askánské dynastie, vládnoucí v Anhaltu. Tak došlo ke spojení středního Polabí se saským vévodstvím. V rámci rodu došlo roku 1260 k dědickému dělení na hlavní území se sídlem v Lauenburgu (Sasko-Lauenbursko) a na zpočátku méně významný útvar na středním Labi s centrem ve Wittenberku, jehož vládcové si však nárokovali titul saského vévody a také právo podílet se na volbě římských králů, respektive císařů, které jim bylo potvrzeno Zlatou bulou Karla IV. (1356). Tím byl v rámci říše definitivně zakotven saský kurfiřtský hlas, vázaný na držbu Wittenberska. Když potom wittenberská větev Askánců roku 1422 vymřela, nevzal již tehdejší římský král Zikmund Lucemburský na nároky jejich lauenburských příbuzných ohled. Za pomoc poskytnutou v bojích proti českým husitům udělil kurfiřtství v léno míšeňským markrabatům z wettinského rodu. Tím byla otevřena cesta k přenesení pojmu Sasko na ostatní jejich državy, zvláště pak poté, co se v polovině 16. století plně prosadila albertinská, tedy drážďanská linie rodu v držbě kurfiřtského titulu a saského vévodství s Wittenberkem. Dlouho však zůstalo pro tuto oblast zachováno běžné a dnes již zaniklé označení Horní Sasko k odlišení od „původního“ Dolního Saska, a to do té doby, než se postupem času pro severozápad Německa vžila jiná označení (Hannoversko). Spolková země Dolní Sasko byla v rámci Německa vytvořena až po druhé světové válce.

Pro úplnost je třeba připomenout také existenci zvláštního Saského falckrabství, sestávajícího z řady roztroušených statků a drobnějších teritorií v držbě římských králů a císařů (Sulza, Arnstadt) v čele s královskou falcí v Magdeburku. Správa těchto statků ve středoněmeckém prostoru byla vykonávána společným falckrabětem. Tento titul po roce 1180 získala durynská landkrabata a po vymření tamní dynastie ve 13. sto-

letí spolu s Durynskem míšeňští Wettinové. Již markrabě Otto však falckrabství roku 1291 prodal braniborskému markraběti. Oblast Magdeburku se stala na dlouhou dobu prostorem střetání míšeňských a braniborských vlivů, falckrabství však již Wettinové nezískali.

Jak ještě podrobněji popíšeme, došlo roku 1485 k definitivnímu rozdělení dynastických držav Wettinů na části ovládané *ernestinskou větví*, jejichž oporou bylo Durynsko, a hlavní část dřívějšího míšeňského markrabství se sídlem v Drážďanech, ovládanou *albertinskou větví* rodu. V durynské oblasti pak docházelo k dalším dělením mezi nově vznikající linie ernestinské větve Wettinů. Jejich zemské útvary pak v souladu s běžnou říšskou praxí nesly ve svém názvu odkaz na dynastický původ odvozený od saské wettinské dynastie, a tedy i označení Sasko, doplněné sídlem daného říšského knížectví (Sasko-Koburg, Sasko-Gotha, Sasko-Koburg-Gotha, Sasko-Výmar, Sasko-Výmar-Eisenach, Sasko-Meiningen, Sasko-Altenburg, Sasko-Hildburghausen). Všechny tyto útvary se nacházely převážně na durynském území a vyvíjely se bez přímé souvislosti s albertinským kurfiřtstvím. Z dnešního hlediska jsou tedy předmětem spíše „státoprávně“ složitých durynských než saských zemských dějin.

Zvláštní kapitolu pak představuje existence provincie Sasko v rámci Pruska po roce 1815. Její podstatnou součástí tehdy sice byla dosavadní severozápadní, severní a severovýchodní teritoria Saska, jež byla k hohenzollernské monarchii anektována rozhodnutím Vídeňského kongresu, na její územní skladbě se však podílela i celá řada dalších teritorií. Provincie zasahovala do území dnešních spolkových zemí Sasko-Anhaltsko, Braniborsko a Durynsko a jen nepatrnými částmi také do dnešního Saska. Zmíněná spolková země Sasko-Anhaltsko vznikla až po druhé světové válce, již roku 1952 však v rámci likvidace historických zemí v NDR zanikla a znovu byla obnovena roku 1990 (hlavní město Magdeburk).

Pravěké dějiny, Germáni, Slované

První doklady o lidské přítomnosti a činnosti na území dnešního Saska pocházejí již z doby zhruba před čtvrt milionem let. Tyto nálezy z okolí Markkleebergu u Lipska patří tedy svým stářím k ojedinělým, avšak, stejně jako jiné archeologické nálezy z Polabí, Horní Lužice a oblasti Lipska, nevypovídají o trvalém osídlení. To je s naprostou jistotou doloženo až pro 5. tisíciletí před naším letopočtem. Tehdy, na počátku mladší doby kamenné, se sem z Balkánu dostala i znalost obdělávání půdy a chovu zvířat, což umožnilo přejít od dosavadního loveckého a sběračského způsobu obživy k zemědělské činnosti. Archeologické nálezy z této doby umožňují zařadit saské teritorium do oblasti kultury se šňůrovou keramikou, která byla později nahrazena únětickou kulturou. Do jejího období spadá počátkem 2. tisíciletí před naším letopočtem také počátek doby bronzové. Již tehdy byla poprvé využita i zdejší nálezíště cínu a mědi v Krušnohoří a Fojtlandu (Vogtland – jihozápadní Sasko v oblasti dnešního Plavna). S tímto nerostným bohatstvím se tak dnešní Sasko již v pravěku zapojilo do obchodní výměny mezi různými oblastmi. Od 14. do 5. století před naším letopočtem dominovala v dnešním Sasku lužická kultura, v této době došlo zároveň k dalšímu rozvoji osídlení země. Pro posledních pět tisíciletí před naším letopočtem tu je tedy doložena převaha kultur, které tato oblast přinejmenším zčásti sdílela s Čechami. Teprve v polovině 1. tisíciletí před naším letopočtem se země stala předmětem vlivu z jiného směru, když sem od severu začala pronikat tzv. jastorfská kultura, charakteristická pro začínající dobu železnou. Šíření této kultury zřejmě bylo spojeno s migračními pohyby pragermánských kmenů, které zemi osídlily, takže na rozdíl od Čech zůstala mimo keltské sídelní oblasti. Tento odlišný vývoj byl spojen také s poněkud opožděným přijímáním technických novinek vlastních keltskému prostředí. Pro první dvě stolení našeho letopočtu jsou již v dnešním Sasku jmenovitě doloženy germánští Hermundurové z kmenového svazu Svévů, ti ale snad sídlili též v Čechách (podle Tacita dokonce

u pramenů Labe, pokud však římský historik nezaměnil Labe s Vltavou).

Již pro období lužické kultury je prokázána existence opevněných center, která měla sloužit jako útočiště obyvatel v případě vnějšího vpádu a snad už i jako střediska mocenská. Obojí vypovídá o jistém stupni společenské diferenciaci a organizaci. Tento vývoj v dalších stoletích pokračoval, takže pro hermundurské období se již předpokládá existence mocenských okrsků, knížecí a kmenové elity. K urychlení těchto procesů bezpochyby přispěly kontakty s Římskou říší, a to jak obchodní, tak zřejmě i účast v bojích germánských kmenů s Římany. Urychlené sociální rozrušení a organizace vedly nejen k formování silných kmenových svazů, v nichž klíčová mocenská role připadla knížecím družinám a vznikající šlechtě, ale i k prvopočátkům nových forem závislosti, jež postupně měly vyústit ve formování feudálních vztahů. Z kmenových svazů získaly od 3. století dominantní vliv v dnešním Sasku Durynkové, kteří svou kontrolu nad územím západně od Labe udrželi i přes migrační tlaky germánských Vandalů a Burgundů v počáteční fázi tzv. velkého stěhování národů. Rozšiřující se durynské panství vyústilo v 5. století ve zformování rozsáhlé „říše“, dosahující k Dunaji, a v následný střet se silnou Franskou říší na západě. Vítězství Franků v bitvě na řece Unstrut roku 531 přineslo oslabení durynské říše, její vazalskou závislost a postupné začleňování oblastí západně od Sály, tj. mimo současné Sasko, do Franské říše. Území dnešního Saska se zčásti vyliďňovalo a od 5. století se stalo prostorem slovanského osídlování, které pod avarským tlakem na východě postupovalo od Lužic a Čech přes Labe a Krušné hory dále k západu.

Slovanské kmeny z Čech sem rozšířily tzv. keramiku pražského typu. Zdá se, že zde Slované nenarazili na žádný větší odpor a zemi osídlili bez větších bojů s Germány. Svědčí o tom nejen chybějící doklady o takových bojích, ale i poznatky o souběžném výskytu germánských a slovanských sídlišť v této době. Konkrétnější písemné zmínky o zdejších Slovánech přinesla franská tzv. *Fredegarova kronika* k roku 631. Tehdy se Slované ze zdejší oblasti, nazvaní Fredegarem výslovně „Surbi“ (Srbové), pod kmenovým knížetem Dervanem